

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94-054.6(477.51) «1806/1807»

О.О. Лейберов

**«ДВА РУЖЬЯ ДА ШПАГА КАРАБИНЕРНАЯ
СТАРОГО МАНЕРУ...» – ЯК І ЧИМ
ОЗБРОЮВАЛОСЯ ЗЕМСЬКЕ ОПОЛЧЕННЯ
НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ В 1806–1807 РОКАХ**

Стаття присвячена розгляду питання створення у Ніжинському повіті в 1806–1807 рр. земського ополчення. Розглядаються зовнішньо та внутрішньополітичні передумови його формування, а також питання вирішення проблеми озброєння за рахунок народних пожертвувань.

Ключові слова: Ніжинський повіт, земське ополчення, озброєння, пожертви.

У цьому році виповнюється 110 років від дня утворення першого земського ополчення, яке було скликане для боротьби із наполеонівською Францією. Про ополчення 1806–1807 рр., або як його тоді називали, земську міліцію, відомо значно менше, ніж про ополчення 1812 р. Причина цього в тому, що більшій частині сформованих тоді загонів не вдалося взяти участь у військових діях проти французів та покрити себе славою, як це було з ополченськими полками у Вітчизняній війні 1812 р. та закордонних походах 1813–1814 рр. Разом з тим, населення шести українських губерній Російської імперії (Київської, Полтавської, Чернігівської, Слобідсько-Української, Херсонської та Катеринославської) брало активну участь у формуванні, фінансуванні, озброєнні, забезпеченні одностроєм, провіантом та фуражем ополченських дружин.

Рекрутська система комплектування збройних сил, що діяла у Російській імперії з часів Петра I, на початок XIX ст. втратила свій прогресивний характер і стала гальмувати розвиток військового будівництва у країні. Головним недоліком цієї системи була нездатність забезпечувати армію резервами, що яскраво проявлялося у кризових ситуаціях. Саме тому царський уряд у найбільш складних зовнішньо та внутрішньополітичних ситуаціях був змушений вдаватися до надзвичайних заходів – скликання ополчення. Так було у 1806–1807 рр., коли Росія у складі четвертої коаліції протистояла французькій імперії, під час нашестя Наполеона у 1812 р., у роки польського повстання 1830–1831 рр. та у Кримській війні 1853–1856 рр.

Історіографія даної проблеми обмежується всього кількома розвідками. Окремі згадки про утворення народного ополчення 1806–1807 рр. можна знайти у роботі В.В. Щепетільнікова, опублікованій до столітнього ювілею військового міністерства [1]. Історії створення Полтавської міліції присвячена стаття І.Ф. Павловського [2]. У радянські часи дана проблема знайшла своє відображення у солідному дослідженні Б. Лівчака [3]. Варто відмітити публікації сучасних закордонних дослідників Т.А. Танберга та Е.А. Цеглеєва [4; 5]. У сучасній вітчизняній історичній

науці зацікавленість викликають роботи С.В. Потрашкова з історії створення ополченських полків у Харківській губернії [6]. Проте, недостатнє висвітлення історії земської міліції у вітчизняній історіографії потребує додаткового розгляду, зокрема, на прикладі Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Об'єктом нашого дослідження є розгляд проблеми формування та діяльності ополчення та озброєння земських міліційних дружин. Вивчення даної теми дозволить з'ясувати спільні моменти та виявити особливості, притаманні губерніям, які брали участь у формуванні ополчення; проаналізувати урядову політику з даного питання на теренах малоросійських губерній імперії; здійснити кількісний та якісний аналіз зібраної зброї та її подальшого використання.

30 листопада 1806 р. було оголошено царський маніфест «О составлении и образовании повсеместных ополчений или милиции». Відповідно до його положень 31 губернію, в яких проводилось формування земського війська, об'єднали у 7 областей, звідки планувалося мобілізувати 612 тис. осіб. Чернігівська губернія, яка увійшла до складу III області (разом з Вітебською, Могильовською та Смоленською губерніями), повинна була виставити 33 тис. ратників. Зокрема, у Ніжинському повіті сформували дружину у складі 949 ратників [7, арк. 34]. Окремо регламентувалися питання озброєння та устаткування ополчення. Згідно маніфесту кожен поміщик, міська або селянська громада, що виставляли ополченця, повинні були у двотижневий термін озброїти його за власний рахунок, по можливості вогнепальною зброєю, видати 3 крб. жалування та забезпечити трьохмісячним запасом продовольства.

Для озброєння земського губернського війська вже 1 грудня 1806 р. був утворений спеціальний комітет. До його складу увійшли генерал-фельдмаршал граф М.І. Салтиков, міністр іноземних справ А.Я. Будберг, військовий міністр С.К. Вязмитінов, міністр внутрішніх справ граф В.П. Кочубей та таємний радник М.М. Новосильцев. Комітет повинен був вирішувати питання озброєння міліції у масштабах всієї імперії та координувати роботу губернських і повітових органів влади у цьому напрямку. Озброєння міліції в областях покладалося на головнокомандувачів обласними земськими військами, на губернському рівні їм допомагали командуючі губернською земською міліцією (начальником Чернігівського земського війська було обрано графа Іллю Андрійовича Безбородька), а на повітовому рівні – маршали місцевого дворянства. У маніфесті наголошувалося, що будуть прийматися «назначаеьме в милицию люди с оружием», також пропонувалося всім, хто має зброю, робити добровільні пожертви на користь новосформованим ополченським полкам. Командирам обласних земських формувань наказувалося «ружей

набрать столько, чтобы снабдить 1/4 или 1/5 часть милиции которую и строить в 4-5 шеренг так, чтобы первая шеренга была с ружьями, а остальные с пиками и косами» [1, с. 24]. Крім того, передбачалося організувати збір коштів у населення та закупити зброю на державних заводах.

22 грудня 1806 р. Ніжинський повітовий хорунжий (заступник предводителя повітового дворянства) Г.Г. Божич звертається до місцевого шляхетства з листом, у якому зазначає, що на виконання розпорядження малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна їм необхідно «взносить имеющиеся в домах своих ружья, тесаки, сабли пики и другие какие оружия сверх того которое потребно каждому на вооружение поставляемой милиции или собственно свое... представляют ко мне в город Нежин для приема, записи и хранения» [7, арк. 2–3]. Особливо він переймався проблемою наявності серед пожертвованих коштів витрат на гармати. Відповідні листи були розіслані у Талалаївську, Носівську, Площанську, Вересоцьку та Веркіївську волості, у села, що знаходилися у поміщицькому володінні – Філевку, Степанівку, Ровчак, Сальне, Мокієвку, Терешківку та Татаровку, у місцеву ніжинську поліцію, грецький та міський магістрати.

На початок XIX ст. Ніжин вже втратив своє стратегічне значення. Міська фортеця була зруйнована, а місцева залога складалася тільки з інвалідної команди. У своєму листі на ім'я малоросійського генерал-губернатора Г.Г. Божич повідомляв: «...в Нежине и повете Нежинском на каковых оружии или пушек в казенных и городских, общественных хранилищах не имеется. В домах же некоторых весьма в малом только количестве дворян и обывателей обращавшихся в охоте стрельбою дичины хотя имеются по одному или по два ружья по столько же тесаков или сабель на их вооружении каждого в милицию поступать долженствующего будет недостаточно и потому ожидать взносу таковых оружии нет надежды» [7, арк. 15]. Такий стан справ підтверджував і міський поліцеймейстер М.Д. Бардуков, який рапортував: «...в городе Нежине в казенных, городских и общественных хранилищах оружия нет, а обыватели оного каково было в них... несут мало» [7, арк. 17 зв.–18]. Повітове дворянство не дуже активно відгукнулося на прохання жертвувати зброю на потреби міліції. Зокрема, повітовий хорунжий Андрій Романович у березні 1807 р. доповідав начальнику повітового ополчення Г. Божичу, що «многие ратники со стороны помещиков представляемы были без всякого вооружения». Корнет Петро Маркевич із села Вересочі повідомляв: «...имеется в меня два ружья, одно тульское охотничье, а другое турецкое, которым нужна подчинка да шпага карабинерская старого манеру офицерская и две пики» [7, арк. 5]. У полкового обозного Данила Тарасевича «...кроме собственной афицерской шпаги... одно ружье, две пары пистолетов и одна турецкая сабля на случай надобности для вооружения себя», але більшість місцевих дворян заявляли, що у них «огнестрельного оружия и другого не имеется». Значно краще складалася

справа, якщо поміщики самі озброювали власних селян, записаних у міліцію. Власник не тільки контролював своїх кріпаків, а й свою зброю та її збереження. Спеціально сформований окремих стрілецький загін у складі 40-ка ратників кріпаків отримав на своє озброєння 36 рушниць та 8 пістолетів [7, арк. 30–30 зв.]. Ніжинський повітовий маршал шляхетства Григорій Почека у одному з своїх листів на ім'я командуючого Чернігівським губернським земським військом графа І.А. Безбородька констатував, що «с помещичьих владений в ратники никого с испорченным огнестрельным оружием не принято».

Не вдалося зібрати необхідної кількості зброї й у місцевих жителів Ніжина. Міщани в основному здавали холодну зброю. Протопоп Федір Білявський пожертвував дві шпаги, козак Микита Могильний «одну кирасирскую саблю и шпагу одну», ніжинський брендмейстер віддав «свою шпагу от покойного отца оставшуюся» [7, арк. 19–20].

Особливу увагу, як вже зазначалося, повітова влада приділяла формуванню артилерійського парку міліцейської дружини. У своїй статті С.В. Потрашков наводить цікаві факти по Слобідсько-Українській губернії: «Помещик Изюмского уезда капитан Шабельский пожертвовал собственную свою однофунтовую медную пушку, к которой исправлено прочной и легкой лафет... и собственную свою лошадь для возки оной. Другой помещик – Александр Лизогуб – пушек с лафетами чугунных шесть. Всех переусердствовала госпожа действительная статская советница Хорватова, пожаловавшая милиции две медных, две чугунных пушки и шесть фальконетов. Правда, при подробном освидетельствовании львиная доля пожертвованных вооружений оказалась непригодной к использованию» [6, с. 24]. Практично така ж сама ситуація склалася і в Ніжинському повіті. З Рівняцької економії повідомляли, що там «находится две чугунных пушки без всякого действия, привезенных из турецкого города Хотина за покойного Петра Первого» [7, арк. 10 зв.]. У містечку Носівці «введении тамошнего волостного правления... одна пушка чугунная без лафета называемая ломовая, длинной в три аршина без двух вершков, и на подобии ружей называемые по прежнему граковницами шесть, без лож оставшимися от бывшей сотенной Носовской канцелярии» [7, арк. 20–21 зв.]. Крім того у майора Петра Геєвського, що мешкав у Ніжині, виявилось «три медных пушечки небольшого калибра к употреблению в действо неспособные» [7, арк. 18]. Місцевий поміщик майор Михайло Андрійович Тарасевич «по усердию к Отечеству» виявив бажання пожертвувати ополченню одну чавунну гармату, про що і написав у листі до Чернігівського губернатора барона І.В. Френсдорфа. Він повідомив, що ще дві мідні гармати знаходяться у його колишньої дружини Розалії Парфентієвої, яка отримала їх після розлучення та поділу спільного майна. Він пропонував негайно відібрати їх у неї для потреб міліції. Проте, губернатор відписав йому у листі, що «приемляя таков усердный вашего деательства подвиг... но на отобрание

онных пушек от жены бывшей вашей... права не имею», мотивуючи це тим, що зброя повинна надходити до міліції тільки у якості пожегтів, як це було визначено в імператорському маніфесті, однак, наказував М.А. Тарасевичу на свій власний кошт спорядити та перевезти гармату до Ніжинського земського суду [7, арк. 15].

На початку січня 1807 р. на зборах повітового дворянства пройшли вибори командного складу міліцейської повітової дружини. Дворяни, що були обрані на посади начальників ополчення, озброювалися та екіпірувалися за власний рахунок. А це була справа доволі затратна у фінансовому плані. Корнет Іван Тарасевич повідомляв: «...имею в готовности саблю и пару пистолетов. Что же принадлежит до мундира и шляпы с бантом, то по не имуществу моему снабдить себя не могу, ибо служа в военной службе в Черниговском карабинерном полку одиннадцать лет, вышедши в отставку, застал именованное и дом по смерти отца моего до крайности разоренным. По каковой необходимости и теперь живу на женином имении, приносящем мне надсилу нужное пропитание» [8, арк. 17]. Таких листів з проханням фінансової допомоги на придбання військового спорядження повітовий маршал дворянства Г.Я. Почека отримав більше двох десятків.

На жаль, зібраної зброї та коштів у повіті було недостатньо. На початок літа 1807 р. командиру ніжинської повітової міліції Г. Божичу було передано 21 рушницю, 23 пістолети, 18 шабель, 2 мушкетони. Крім того, у Ніжині залишилися як «неспособные к употреблению» 6 рушниць, 3 пістолети, 7 шабель, 2 кортики, 29 шпаг, 4 піки, 5 тесаків, 1 коса, кістень, 5 портупей, 1 шкіряний патронташ, пуд та 36 фунтів плитового листового свинцю та одне трьохфунтове ядро. На ополчення було пожертвовано 6 тулупів, 50 шапок, 55 пар чобіт та 30 пар рукавиць. Було зібрано 8992 крб., а ще 500 крб. значилися у недоїмках. Від поміщиків, міщан та козаків Ніжина та повіту поступило 1805 четвертей житнього борошна та 66 четвертей різних круп [8, арк. 34–35]. Проте, скористатися всім цим добром повітовій міліції так і не судилося. Земське військо було розпущено маніфестом від 27 вересня 1807 р. після укладання Тильзійського миру. Частина зібраної зброї була направлена військовому департаменту «для обращения по полкам», тобто просто передана на озброєння регулярної армії. Незначну її частину віддали у новоутворені у Конотопі та Новгороді-Сіверському рекрутські депо, де проходило формування запасних частин і рекрути проходили 9-ти місячну первинну військову підготовку. Але значна кількість зброї, в основному не придатна для використання, так і залишилася в повітовому центрі та зберігалася у місцевій поліцейській управі. Про неї згадали тільки у квітні 1810 р. Саме у цей час маршал губернського дворянства М. Стороженко писав ніжинському повітовому маршалу Матвію Яковичу Почеці: «...оружие белое (холодное – О. Л.) и огнестрельное пожертвованное от обществ, а

так же и от частных лиц...по неспособности и ветхости его остается в губерниях в знатном количестве, без всякого употребления осталось. Государь император за благо принять изволил, чтобы из всего ононого оружия составлены были в губернских городах небольшие арсеналы или депо под совокупным наблюдением начальников губерний и губернских предводителей дворянства. Е.И.В. повелел изволить, ... дабы оружие сие исправляемо было по возможности всеми способами». На завершення М. Стороженко вимагав «доставить в свое время сведения о количестве оружия, сколько и какого именно рода онаго собрано и исправлено» та наказував перевезти всю зброю до Чернігова та здати у міський арсенал [9, арк. 56]. На той час у Ніжині знаходилось на збереженні 26 рушниць, 39 пістолетів, 474 шаблі, 26 тесаків, 1821 піка та 1278 бердишів і кіс. Всього ж по губернії на зберіганні перебувало 2916 рушниць, 320 пістолетів, 36723 одиниці холодної зброї [9, арк. 58]. Чернігівський цивільний губернатор барон Френсдорф у своєму листі до М. Почеки від 5 липня 1810 р. повторив наказ та попросив його висловити свою думку стосовно ремонту цієї зброї. У своєму рапорті від 11 липня М. Почека повідомляв: «...имею честь известить, что к исправлению пожертвованного на милицию поврежденного оружия по мнению моему должна быть учинена дворянством раскладка, но поелику без ограничения количества суммы для сего потребной, неизвестно сколько оной нужно будет собрать, то необходимо следует первое учинить освидетельствование того оружия с мастером то дело знающим, который бы и нужную для починки каждого испорченного оружия суму мог бы объявить. Но в здешнем повете и городе таких мастеров нет, а уповательно что таковые мастера имеются в упрежденном в Черниговском ремесленном училище, которые если от начальства повелено будет оружие в ведомстве полицмейстера имеющееся доставить к ним в Чернигов, с удобностью могут на месте произвести такую подчинку или же все таковое испорченное оружие повелено будет отдать тем, от кого оно поступило в пожертвование для исправления его на собственный каждого счет и за тем уже возвращено» [9, арк. 62]. Таким чином відповідальність та всі витрати на ремонт і перевезення зброї до чернігівського арсеналу повітовий маршал М. Почека хотів перекласти на губернську владу та місцевих дворян, що жертвували у свій час зброю. Але як з'ясувалося, у місцевих поміщиків не було ані бажання ремонтувати зброю за власний кошт, ані грошей для цього (повіт у 1808–1810 рр. пережив страшу пожежу, епідемію холери та нашествия сарани, крім того ці роки були неврожайні і за поміщиками числилися значні недоїмки поставок зерна та борошна у хлібні запасні магазини). Губернське керівництво так само проігнорувало цю ініціативу. Тому коли у 1812 р. збирали нове ополчення для боротьби з Наполеоном, ратники Ніжинського піхотного полку мали на озброєнні тільки

«пики, сабли, топоры, рогатины и всякое другое острое дреколье» [10, арк. 34 зв.].

Підсумовуючи, варто наголосити, що ініціатива по створенню ополчення знайшла широку підтримку в усіх верствах українського суспільства. Разом з тим, вона не могла дати стовідсоткового позитивного результату, адже всі фінансові витрати на організацію та утримання земської міліції держава перекидала на місцеве населення. Чисельні, але погано озброєні ополченські загони не надали реальної допомоги регулярній армії, проте досвід по їх створенню, організації, озброєнню, фінансуванню та утриманню став незамінним у наступних військових кампаніях проти наполеонівської Франції.

ПОСИЛАННЯ

1. Шепетильников В.В. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование императора Александра I. / В.В. Шепетильников, СПб., 1902. – 93 с.
2. Павловский И.Ф. Полтавская милиция в 1806-7 г.г. / И.Ф. Павловский. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Выпуск 14. – Полтава, 1916. – С. 21–30.
3. Ливчак Б.Ф. Народное ополчение в вооруженных силах России, 1806–1856 гг. / Б.Ф. Ливчак // Ученые труды Свердловского юридического института. Серия: История государства и права. – Свердловск, 1961. – Т. IV. – С. 34–52.
4. Таннберг Т.-А. Ополчение 1806–1807 гг. в Прибалтийских губерниях / Т.-А. Таннберг // Комплектование Российской армии в первой половине XIX века. – М., 2008. – 176 с.
5. Цеглеев Э.А. Вятчане в наполеоновских войнах: численность, география, службы, боевые отличия / Э.А. Цеглеев // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16–18 мая 2012 г. – СПб., 2012. – Ч. III. – С. 257–274.
6. Потрашков С.В. Как ополчалась Харьковская губерния. Милиция 1806 года / С.В. Потрашков // Харьковские полки: три века истории. – Харьков, 1998. – 145 с.
7. Державний архів Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 105.
8. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 102.
9. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 175.
10. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214.

Лейберов А.О. «Два ружья да шпага карабинерская старого манеру...» – как и чем вооружалось земское ополчение Нежинского уезда в 1806–1807 годах

В статье исследуется вопрос создания в Нежинском уезде Черниговской губернии в 1806–1807 гг. земского ополчения. Рассматриваются внешнеполитические и внутривнутренние предпосылки его формирования, а также проблема вооружения за счет народных пожертвований.

Ключевые слова: Нежинский уезд, земское ополчение, вооружение, пожертвования.

Leiberov O.O. «Two guns and a sword of old style ...» – how and what militia equips in Nizhin district in 1806–1807 years

The article deals with the establishing of the home guard of Nizhin district in 1806–1807 years. The author observes home and international suppositions of its creation, and the problem of its weapons. It was resolved at the expense of people's donations.

Key words: Nizhin district, militia, weapon, donations

08.02.2017 р.

j

УДК 373.5.014.3 (477.51) «1812»

В.Л. Маслійчук

1812 РІК ТА ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена вивченню впливу французько-російської війни 1812 р. на стан освіти в Чернігівській губернії. Події 1812 р. дещо загальмували навчальний процес, відкриття нових навчальних закладів, забезпечення шкіл підручниками. Однак загальна тенденція розвитку освітньої сфери не була порушена.

Ключові слова: освіта, гімназія, училище, підручники, 1812 р.

Історія освіти і освітніх ініціатив сьогодні є одним із найактуальніших напрямків гуманітарних досліджень. У час пошуків методів реформування освітньої сфери, засобів для функціонування навчальних закладів, вивчення антикризових стратегій дані дослідження є основними дороговказами і порадиниками для освітньої сфери. Історія освіти на території Чернігівської губернії, особливо часу початків тут світських навчальних закладів, згідно з сучасними підходами, представлена доволі неповно. А проблема війни 1812 р. і функціонування навчальних закладів узагалі не знайшла відображення у історіографії. Завдання цієї статті висвітлити з використанням ново-відкритих архівних джерел дану проблему.

Питання навчальної діяльності та функціонування освітніх реформ під час проведення державою військових дій на сьогодні є досить актуальним. Як зберегти навчальні заклади і продовжувати заохочувати відкривати нові, як визначити підстави і пояснення для збереження чи функціонування навчального процесу під час катаклізму?

Події 1812 р. на західній частині Російської імперії (вторгнення і відбиття військ Наполеона) стали чи не основними чинниками для пояснення особливостей просторів Східної Європи під час зародження емансипаційних рухів. Цікавим виглядає цей рік в освітній сфері в провінційній українській губернії Російської імперії майже поруч з військовими діями. На жаль, наразі немає певного повноцінного ставлення до цього, крім відомої монографії Вадима Ададурова [1]. Загальне ставлення до цих подій не виходить за рамки радянських догм, як це свідчить остання праця колективу істориків з Інституту історії України [2]. Але, насправді, близькість театру бойових дій, мобілізація ресурсів, розуміння ситуації в політичній сфері були великим випробуванням для західних територій імперії, земель колишньої Гетьманщини (Малоросії).

Щодо історії освіти в Чернігівській губернії існує низка досить вагомих робіт (Михайла Сухомлинова, Олексія Андріяшева, Михайла Тутолміна) [3; 4; 5], однак проміжку 1805–1813 рр. не надається багато уваги. У цей час досить успішно Дирекцію училищ Чернігівської губернії очолював Михайло Марков [6], але вона підпорядковувалася Училищному комітету Харківського навчального округу, отже і ректору університету. На часи складних подій 1812 р. ректором університету був Афанасій Стойкович, чия постать неоднозначно оцінена в історіогра-